

УДК 338.486 (4)

М. Осипчук, аспірантка
Інституту світової економіки і
міжнародних відносин НАН України

ОЦІНКА ПРИРОДНИХ ТА КУЛЬТУРНИХ РЕСУРСІВ У СТРУКТУРІ ТУРИСТИЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

На прикладі ряду країн Центральної та Східної Європи виявлено кореляційний зв'язок між наявними природними і культурними ресурсами та показниками діяльності туристичної індустрії, а також загальним рівнем конкурентоспроможності туристичних дестинацій. Обґрунтовано теоретичні підходи до визначення понять "туристична дестинація" та "туристичний потенціал".

Ключові слова: природні ресурси, культурні ресурси, туристичний потенціал, конкурентоспроможність туристичної індустрії, країни ЦСЄ.

Осипчук М. Оценка природных и культурных ресурсов в структуре туристического потенциала стран Центральной и Восточной Европы.

На примере ряда стран Центральной и Восточной Европы выявлены корреляционные связи между имеющимися природными и культурными ресурсами и результатами деятельности туристической индустрии, а также общим уровнем конкурентоспособности туристических дестинаций. Обоснованы теоретические подходы к определению понятий "туристическая дестинация" и "туристический потенциал".

Ключевые слова: природные ресурсы, культурные ресурсы, туристический потенциал, конкурентоспособность туристической индустрии, страны ЦВЕ.

Osyprchuk M. Natural and cultural resources assessment in the tourist potential framework of Central and East European countries.

The correlation between available natural and cultural resources and indices of tourism industry activities, as well as the common level of competitiveness of the tourism destination, based on certain Central and Eastern European countries taken as an example, is detected. Theoretical approaches to defining the concepts "tourism destination" and "tourism potential" are substantiated.

Key words: natural resources, cultural resources, tourism potential, competitiveness of the tourism industry, CEE countries.

Нинішній етап розвитку світового господарства характеризується домінуванням індустрії послуг як у структурі національного виробництва більшості країн, так і системі міжнародних економічних відносин. Із різким зростанням протягом останнього часу кількості міжнародних туристичних прибуттів – з 25 млн у 1950 р. до 880 млн у 2009 р. – туризм став одним із найбільш динамічних та швидкозростаючих видів послуг [1]. У цьому контексті розвиток та конкурентоспроможність туристичних дестинацій і туристичних індустрій країн у цілому належить до детермінант їхнього виживання та зростання на міжнародному ринку.

Поняття "туристична дестинація" є досить поширеним у зарубіжній літературі, присвяченій дослідженням туристичної сфери, та досить швидко входить до вжитку в Україні. Термін "дестинація" у перекладі з англійської мови означає "місце призначення" або "мета подорожі" [2, С.151], що, у свою чергу, походить від латинського "*destino*" – "призначення, місцезнаходження" [3, С. 68]. Сучасний Оксфордський туристичний словник тлумачить це поняття як "країни, регіони, міста та інші території, які приваблюють туристів, є головними місцями локалізації туристичної діяльності, потоків туристів та їх витрат; місця максимальної концентрації визначних туристичних пам'яток, засобів розміщення, харчування, розваг, інших послуг та економічного, соціального і фізичного впливу туризму" [4, С. 165].

Необхідною умовою успішного розвитку туристичної дестинації є наявність туристичного потенціалу. Термін "потенціал" (від лат. *potentia* – сила) загалом має декілька значень, але найбільш розповсюдженими є: запас чого-небудь, резерв; приховані здатності, сили для будь-якої діяльності, що можуть проявитися за певних умов [5]. Отже, за змістом потенціал – це природний резерв, який може бути використаний без відчутної шкоди для природи. Водночас слід акцентувати увагу на тому, що потенціал є ресурсним потенціалом, тобто певним обмеженим запасом природних ресурсів, доступним для використання. Туристський потенціал можна охарактеризувати як сукупність властивостей природних територіальних систем, які здатні задовольнити пізнавальні, наукові, естетичні потреби людини

(суспільства) в процесі подорожі в обсязі, який не призводить до деградації цих систем [6, С. 346].

З урахуванням вищенаведених визначень, вважається можливим і необхідним розглядати туристичний потенціал як сукупність природних, культурно-історичних і соціально-економічних передумов для організації туристичної діяльності на певній території. У цьому контексті потребує вдосконалення термінологічний апарат. Так, О.О.Джанджугазова під поняттям "туристські цінності" розуміє туристські ресурси або туристсько-рекреаційний потенціал території [7]. Однак останні не слід ототожнювати. Сам термін потенціал, являючи собою сукупність природних і культурних передумов, відрізняється від ресурсу тим, що хоч і застосовується у формі однини, але завжди передбачає сукупність складових характеристик, предметів, явищ. Потенціал досить чітко пов'язаний із конкретним завданням, для вирішення якого він призначений, у той час як зв'язок ресурсу з конкретним користувачем не є настільки визначеним. Отже, порівняно з "туристським ресурсом" поняття "туристського потенціалу" є більш ширшим. Водночас, не дивлячись на виявлені відмінності, обидва з них можна використовувати, оскільки конкретний зміст видно з контексту. Але у нашому випадку надалі ці поняття вживатимуться не як синоніми.

Існує кілька підходів щодо складових структури туристичного потенціалу. На наш погляд, оптимальним з них є тлумачення О.С.Кускова та Ю.О.Джаладян, за яким до основних складових туристського потенціалу відносяться туристичні ресурси та туристична інфраструктура (рис.1). При цьому туристичні ресурси поділяються на три основні групи: природні, культурно-історичні та соціально-економічні. Слід відзначити суперечливий характер соціально-економічних ресурсів, до яких належать елементи туристичної інфраструктури, а також трудові, інформаційні, матеріально-технічні, фінансові ресурси, елементи управління тощо [8, С.109–110].

Слід відзначити низку факторів, що визначають привабливість країни як туристичної дестинації: географічне розташування, стан навколишнього середовища, демографічна ситуація, наявність туристичних атракцій, доступність, зручності,

імідж, туристичні ресурси, інфраструктура та рівень розвитку послуг тощо. Природні та культурні ресурси – це важлива складова туристичного потенціалу, яка відіграє значну роль у визначенні привабливості країни як туристичної дестинації та конкурентоспроможності туристичної індустрії в цілому.

Рис. 1. Структура туристського потенціалу [8]

Мета даного дослідження – виявлення та оцінка кореляційного зв'язку між наявними природними і культурними ресурсами та показниками діяльності туристичної індустрії, загального рівня конкурентоспроможності на прикладі деяких країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ). Для оцінки цього взаємозв'язку було використано дані, що були опубліковані у "Звіті про туристичну конкурентоспроможність 2009" Світовим Економічним Форумом (СЕФ) (Швейцарія) [9]. За територіальною приналежністю було обрано 11 країн ЦСЄ: Болгарія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Україна та Чехія.

У ході дослідження було використано індекс туристичної конкурентоспроможності (ІТК), що представляє показник динамічності й успішності розвитку туристичної галузі, туристичної інфраструктури та державної туристичної політики країн. ІТК 2009 р. визначався для 130 країн, складався з 14 груп показників, які утворюють 3 субіндекси: 1) структура регулювання (політичні правила та регулювання, стійкість системи охорони навколишнього середовища, безпека та охорона, здоров'я та гігієна, місце подорожей та туризму

в системі національних пріоритетів); 2) бізнес-середовище та інфраструктура (інфраструктура авіатранспорту, інфраструктура наземного транспорту, туристична інфраструктура, інформаційна інфраструктура та зв'язок, конкурентоспроможність цін у галузі туризму); 3) людські, культурні та природні ресурси (людські ресурси, національна туристична привабливість, природні ресурси, культурні ресурси). Кожна група показників складається з набору показників, які визначаються на підставі кількісних даних та дослідницьких даних.

Загальний аналіз туристичної конкурентоспроможності регіону ЦСЄ дозволяє зробити висновок про незначну відмінність між його учасниками щодо конкурентоспроможності туристичних секторів: у всіх країнах цей індекс перебуває у межах 4–5, за винятком України, де він склав менше (3,84). Середня величина індексу по групі країн становить 4,36.

Вплив природних і культурних ресурсів на розвиток туристичної індустрії було оцінено за допомогою рівнів конкурентоспроможності цих ресурсів, внеску сфери туризму та подорожей, а також внеску безпосередньо туристичної галузі у ВВП, кількості зайнятих у сфері туризму та подорожей, кількості зайнятих безпосередньо у туристичній галузі, рівня міжнародних туристичних прибуттів та грошових надходжень вищеперелічених країн ЦСЄ.

Конкурентоспроможність природних ресурсів СЕФ оцінюється за такими критеріями, як кількість природних світових надбань ЮНЕСКО, стан навколишнього природного середовища, кількість загальновідомих видів флори та фауни та величина території, захищеної національним законодавством [9].

Таблиця 1

Природні ресурси і туристична індустрія у країнах ЦСЄ (2008)*

	ІТК	ПР	ВВПі	зі	ВВПтп	Зтп	МТП	МТД
Чехія	4,86	2,89	3474	86	22019	478	6680	6618
Естонія	4,83	3,83	750	19	4887	115	1900	1035
Словенія	4,53	2,98	1238	28	6101	113	1751	2483
Угорщина	4,45	2,6	4078	170	10419	244	8638	4728
Словаччина	4,34	3,73	1312	34	11324	261	1685	2013

Продовження т а б л. 1

	ІТК	ПР	ВНПі	Зі	ВНПтп	Зтп	МТП	МТД
Латвія	4,31	3	496	14	2433	66	1653	671
Литва	4,3	2,49	467	14	2690	80	2180	1153
Болгарія	4,3	3,11	1483	84	5757	324	5151	3130
Польща	4,18	3,53	7962	244	38780	1092	14975	10627
Румунія	4,04	2,87	3631	304	9352	600	1551	1464
Україна	3,84	2,4	2451	270	13661	1542	23122	4597

* ІТК – індекс туристичної конкурентоспроможності; ПР – природні ресурси; ВНПі – внесок безпосередньо туристичної індустрії у ВНП (млн дол.); Зі – кількість зайнятих безпосередньо у туристичній індустрії (тис. робочих місць); ВНПтп – внесок сфери туризму та подорожей у ВНП (млн дол.); Зтп – кількість зайнятих у сфері туризму та подорожей (тис. робочих місць); МТП – міжнародні туристські прибуття (тис. чол.); МТД – доходи від міжнародного туризму (млн дол.).

Результати дослідження дають можливість з'ясувати помірне відношення природних ресурсів до конкурентоспроможності країн ЦСЄ як туристичних дестинацій ($r = 0,39$). І хоча природні атракції сприяють розвитку туристичного сектору, стає очевидно, що країни ЦСЄ недостатньо ефективно використовують природні ресурси як важливий рушій їхньої конкурентоспроможності.

Виявлення оцінки відношень результатів ефективності діяльності туристичної галузі до рівня використання наявних природних ресурсів у країнах ЦСЄ надалі дає можливість констатувати наявність досить слабкого зв'язку між цими змінними у разі внеску безпосередньо туристичної індустрії та внеску сфери туризму і подорожей у ВНП ($r = 0,06$ та $r = 0,22$ відповідно). Ще слабший зв'язок спостерігається у разі забезпечення кількості робочих місць безпосередньо туристичним сектором та туріндустрією і суміжними галузями у загальній зайнятості ($r = -0,29$ та $r = -0,32$ відповідно).

З огляду на це, на думку автора, у перспективі більш ефективне використання наявних природних ресурсів у країнах ЦСЄ не сприятиме зростанню макроекономічних показників у туристичній індустрії. Інакше кажучи, даній групі країн слід зорієнтувати свої зусилля в напрямку покращання середовища для ведення бізнесу, інфраструктури, відповідної регуляторної

системи, оскільки саме ці фактори є визначальними у конкурентоспроможності їхніх туристичних секторів.

Також виявляється дуже слабкий зв'язок між кількістю міжнародних туристичних прибуттів і доходами від міжнародного туризму та індексом конкурентоспроможності природних ресурсів у країнах ЦСЄ – -0,32 та 0,04. Такі результати свідчать про необхідність проведення у цих країнах заходів з охорони та реклами наявних природних ресурсів. Не дивлячись на те, що нині вони відіграють незначну роль, у середньо- чи довгостроковому періоді такі ресурси можуть стати одним із найважливіших факторів мотивації іноземних туристів при виборі країни ЦСЄ як туристичної дестинації.

Таблиця 2

Основні детермінанти індексу конкурентоспроможності природних ресурсів*

	ІТК	ПР	ПР 1	ПР 2	ПР 3	ПР 4
Чехія	4,86	2,89	0	15,8	4,3	390
Естонія	4,83	3,83	0	31,1	5,5	327
Словенія	4,53	2,98	1	6,5	5,3	396
Угорщина	4,45	2,6	1	5,6	4	383
Словаччина	4,34	3,73	2	19,6	4,5	401
Латвія	4,31	3	0	14,1	5,3	346
Литва	4,3	2,49	0	6,1	4,9	319
Болгарія	4,3	3,11	2	9,5	3,8	447
Польща	4,18	3,53	1	23,6	4,1	398
Румунія	4,04	2,87	1	11,3	3,7	439
Україна	3,84	2,4	1	3,5	3,3	450

* ІТК – індекс туристичної конкурентоспроможності; ПР – природні ресурси; ПР1 – кількість природних світових надбань ЮНЕСКО; ПР 2 – величина території, захищеної національним законодавством; ПР 3 – стан навколишнього природного середовища; ПР 4 – кількість відомих видів флори та фауни у країні.

Аналіз оцінки кореляційного зв'язку між складовими елементами, що враховуються при визначенні індексу конкурентоспроможності природних ресурсів, та загальним рівнем конкурентоспроможності природних ресурсів ілюструє

значний взаємозв'язок у разі стану навколишнього природного середовища ($r = 0,62$) та величини території, захищених національним законодавством ($r = 0,46$), у той час як кількість природних світових надбань ЮНЕСКО та кількість відомих видів флори та фауни у країні практично не впливають на рівень конкурентоспроможності природних ресурсів ($r = -0,41$ та $r = -0,54$ відповідно). Інверсійний зв'язок між індексом конкурентоспроможності природних ресурсів та кількістю пам'яток світової спадщини і відомих видів флори та фауни свідчить, що країни ЦСЄ цілком можуть скористатися можливостями, створеними відносним дефіцитом цих елементів: міжнародні туристи можуть бути зацікавлені відвіданням дестинацій, де природне середовище забезпечує меншу кількість природних світових надбань ЮНЕСКО та загальновідомих видів тварин.

Аналіз зв'язків між компонентами, що визначають конкурентоспроможність природних ресурсів, та загальною конкурентоспроможністю туристичної індустрії у країнах ЦСЄ дає можливість констатувати наступні результати:

- має місце інверсійна кореляція між загальним ІТК та кількістю природних пам'яток світової спадщини у досліджуваних країнах ЦСЄ ($r = -0,41$). З огляду на це, навіть невелика кількість природних об'єктів, зареєстрованих ЮНЕСКО (порівняно з іншими світовими туристичними дестинаціями), може перетворити ці країни на привабливі дестинації для міжнародних туристів, збільшуючи таким чином доходи та позитивно впливаючи на ІТК;

- зв'язок між величиною території, захищеної національним законодавством, та ІТК у країнах ЦСЄ є досить помірним ($r = 0,46$), що дає підстави свідчити про деяке підвищення ІТК внаслідок збільшення відсотка територій, що охороняються, з метою збереження біологічних різновидів і природних ресурсів у загальній площі;

- кореляційний зв'язок між показником стану навколишнього природного середовища та ІТК в обраних країнах ЦСЄ є досить тісним ($r = 0,62$). Тому покращання якості природного середовища визначатиме значний позитивний ефект на рівень ІТК цих країн;

- кореляція між кількістю відомих різновидів представників тваринного світу і загальним ІТК у країнах ЦСЄ може бути

охарактеризована як негативна ($r = -0,54$). Як і у випадку із кількістю природних пам'яток Світової спадщини, країни навіть із невеликою кількістю видів тварин можуть бути досить привабливими як туристичні дестинації, і, відповідно, підвищувати свій ІТК.

Не менш важливим складовим елементом туристичного потенціалу є культурні ресурси. Оцінка конкурентоспроможності культурних ресурсів за методикою СЕФ включає: кількість пам'яток культури Світової спадщини, кількість стадіонів, кількість міжнародних ярмарок та виставок, які проводяться в країні, а також експорт продукції креативної (творчої) індустрії (сектору економіки, основним виробничим фактором якого є творчість і знання: візуальне, театральне мистецтво, програмне забезпечення, засоби масової інформації, наукові дослідження і розробки тощо) [9].

Таблиця 3

Культурні ресурси і туристична індустрія у країнах ЦСЄ (2008)*

	ІТК	КР	ВНПі	Зі	ВНПтп	Зтп	МТП	МТД
Чехія	4,86	5,4	3474	86	22019	478	6680	6618
Естонія	4,83	2,3	750	19	4887	115	1900	1035
Словенія	4,53	2,7	1238	28	6101	113	1751	2483
Угорщина	4,45	3,9	4078	170	10419	244	8638	4728
Словаччина	4,34	2,7	1312	34	11324	261	1685	2013
Латвія	4,31	2,1	496	14	2433	66	1653	671
Литва	4,3	2,4	467	14	2690	80	2180	1153
Болгарія	4,3	3,1	1483	84	5757	324	5151	3130
Польща	4,18	5,1	7962	244	38780	1092	14975	10627
Румунія	4,04	2,8	3631	304	9352	600	1551	1464
Україна	3,84	1,8	2451	270	13661	1542	23122	4597

* ІТК – індекс туристичної конкурентоспроможності; КР – культурні ресурси; ВНПі – внесок безпосередньо туристичної індустрії у ВНП (млн дол.); Зі – кількість зайнятих безпосередньо у туристичній індустрії (тис. робочих місць); ВНПтп – внесок сфери туризму та подорожей у ВНП (млн дол.); Зтп – кількість зайнятих у сфері туризму та подорожей (тис. робочих місць); МТП – міжнародні туристські прибуття (тис. чол.); МТД – доходи від міжнародного туризму (млн дол.).

Відповідно до результатів дослідження, культурні, як і природні ресурси, мають помірне відношення до конкурентоспроможності країн ЦСЄ як туристичних дестинацій ($r = 0,36$).

Оцінюючи зв'язок між результатами ефективності діяльності туристичної галузі та рівнем використання наявних культурних ресурсів у країнах ЦСЄ, можна відзначити тісну взаємозалежність між цими змінними у разі внеску безпосередньо туристичної індустрії у ВВП, внеску сфери туризму і подорожей у ВВП та доходів від міжнародного туризму ($r = 0,75$, $r = 0,78$ та $r = 0,81$ відповідно). Слабший зв'язок спостерігається у разі забезпечення кількості робочих місць безпосередньо туристичним сектором та туріндустрією і суміжними галузями у загальній зайнятості, а також у разі обсягу міжнародних туристичних прибуттів ($r = 0,22$, $r = 0,15$ та $r = 0,17$ відповідно). Це є підставою вважати, що ефективніше використання наявних культурних ресурсів у країнах ЦСЄ сприятиме зростанню показників ефективності туристичної індустрії (зростання ВВП, доходів від туризму). Тобто, країнам ЦСЄ слід більше уваги приділяти розвитку культурних ресурсів (взяття під охорону, добре впорядкування і постійне реставрування ресурсів), що дозволить вдало використовувати їх на ринку туристичних послуг, оскільки такі ресурси здійснюють вагомий вплив на конкурентоспроможність їхніх туристичних секторів.

Т а б л и ц я 4

Основні детермінанти індексу конкурентоспроможності культурних ресурсів*

	ІТК	КР	КР 1	КР 2	КР 3	КР 4
Чехія	4,86	5,4	13	73715	96,7	0,8
Естонія	4,83	2,3	4	39004	23	0,1
Словенія	4,53	2,7	0	90801	42,3	0,2
Угорщина	4,45	3,9	7	63210	114,7	0,2
Словаччина	4,34	2,7	6	49097	14	0,2
Латвія	4,31	2,1	3	34478	31	0
Литва	4,3	2,4	6	30922	19,7	0,1
Болгарія	4,3	3,1	8	82343	16,7	0,1
Польща	4,18	5,1	12	33686	95,3	0,8

Продовження т а б л. 4

	ІТК	КР	КР 1	КР 2	КР 3	КР 4
Румунія	4,04	2,8	7	38249	19,7	0,2
Україна	3,84	1,8	3	16718	9,3	0,1

* ІТК – індекс туристичної конкурентоспроможності; КР – природні ресурси; КР 1 – кількість пам’яток культури Світової спадщини; КР 2 – кількість стадіонів; КР 3 – кількість міжнародних ярмарок та виставок, які проводяться в країні; КР 4 – експорт продукції креативної індустрії.

Згідно з результатами аналізу кореляційного зв’язку, між факторами, що враховуються при визначенні індексу конкурентоспроможності культурних ресурсів, та загальним рівнем конкурентоспроможності культурних ресурсів, з одного боку, просліджується значний та помірний взаємозв’язок між наявною кількістю стадіонів ($r = 0,54$) та міжнародних ярмарок та виставок, які проводяться в країні ($r = 0,37$). З другого боку, виявлено значно менший вплив кількості пам’яток культури Світової спадщини та експорту продукції креативної індустрії на рівень конкурентоспроможності культурних ресурсів ($r=0,16$ та $r=0,26$ відповідно). Незначний зв’язок між індексом конкурентоспроможності культурних ресурсів і кількістю пам’яток культури Світової спадщини та експортом продукції креативної/творчої індустрії свідчить, що країни ЦСЄ, незважаючи на відносний дефіцит цих елементів, можуть бути привабливими для іноземних туристів.

За результатами аналізу зв’язків між факторами, що використовуються у Звіті 2009 р. для дослідження культурних ресурсів та загальної конкурентоспроможності туристичної індустрії у країнах ЦСЄ, можливо констатувати наступні результати:

– виявлено слабку кореляцію між загальним ІТК та кількістю пам’яток культури Світової спадщини у досліджуваних країнах ЦСЄ ($r = 0,16$). Тому незначна кількість культурних об’єктів, зареєстрованих ЮНЕСКО (порівняно з іншими світовими туристичними дестинаціями), не впливатиме негативно на привабливість цих країн для міжнародних туристів;

– кількість стадіонів у країнах ЦСЄ відчутно впливає на ІТК ($r = 0,54$), у зв’язку з чим можемо передбачити зростання ІТК внаслідок збільшення кількості стадіонів у країнах;

– кореляційний зв'язок між кількістю міжнародних ярмарок та виставок та ІТК в обраних країнах ЦСЄ є помірним ($r = 0,37$), що дає можливість визначити, що частіше проведення міжнародних ярмарок та виставок здатне певною мірою підвищити ІТК цих країн;

– кореляція між обсягами експорту продукції креативної індустрії і загальним ІТК у країнах ЦСЄ може бути охарактеризована як незначна ($r = 0,26$), тобто низькі обсяги експорту продукції творчої індустрії не заважатимуть досягнути країнам високого рівня ІТК.

Отже, досліджувана група країн ЦСЄ є практично однорідною стосовно їхнього ІТК; лише Україна майже за всіма параметрами демонструє гірші показники.

У цілому природні і культурні ресурси та загальний ІТК країн ЦСЄ характеризуються помірним взаємозв'язком. Та наявність належної інформації щодо можливостей ефективного використання природних і культурних ресурсів є важливою умовою для країн ЦСЄ у контексті перетворення цієї категорії ресурсів у значущий рушій розвитку туристичних секторів економіки, підвищення їх конкурентоспроможності. У даному контексті розвиток сталого туризму, збереження природних ресурсів та культурних пам'яток, традицій є важливими та невід'ємними передумовами успішного розвитку туристичної дестинації.

Список використаної літератури

1. Всесвітня туристична організація (WTO). – Офіційний сайт: <http://www.unwto.org>.

2. Загнітко А.П. Великий сучасний англо-український, україно-англійський словник / А. П. Загнітко, І. г. Данілюк. – Донецьк : БАО, 2008. – 1008с.

3. Скорина Л.П. Латинсько-український, українсько-латинський словник / Л.П. Скорина, О.А. Скорина. – К.: Обереги, 2004. – 448с.

4. Medlik S. Dictionary of travel, tourism and hospitality / S. Medlik. – 3-d ed. – Elsevier Science, 2003.

5. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. Бусел В.Т.] – К.: Ірпінь: ВТФ "Перун", 2004. – 1440с.

6. Ховалко А. Туристичний потенціал печерних систем Поділля / А.Ховалко // Вісник Львів. ун-ту. Серія міжнародні відносини. – 2008. – Вип. 24. – С. 346–350.

7. Джанджугазова Е.А. Маркетинг туристических территорий: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению подгот. Туризм / Е.А. Джанджугазова. – М.: Академия, 2006. – 223с.

8. Кусков А.С., Джаладян Ю.А. Основы туризма: Учебник / А.С.Кусков, Ю.А.Джаладян. – М.: КноРус, 2007. – 536с.

9. The Travel & Tourism Competitiveness Report 2009. World Economic Forum. Geneva, Switzerland. – Режим доступу: <http://www.weforum.org/documents/TTCR09/index.html>.

Стаття надійшла до редакції 17.12.2010 р.